

ВДЪХНОВЕН ПОЕТ И ГРАЖДАНИН

Христо Недялков

Името на Николай Хрелков беше твърде популярно през 30-те години сред прогресивното студентство, което тачеше писателя като последователен пролетарски поет. Тогава събирахме помощи за него и мечтаехме някога да го видим. За мене това се осъществи през 1946 г., когато в продължение на четири години имах възможност да посещавам поета в Горна Баня като сътрудник на редактираната от него културна страница на седмичника „Борба с туберкулозата“. Сам болен от туберкулоза, Хрелков водеше упорита битка с „тежкото социално капиталистическо наследство“, както шеговито се изразяваше.

През м. октомври 1946 Д. Шойлев, уредник на вестника, ме заведе у Хрелков, който заръчал да отида при него. Дотогава бях го виждал и срещал много пъти, но сега вече ни свързваше обща работа. Когато влязохме в стаята му, заварихме го на бюрото да пише. Беше облечен в дебели топли дрехи, обут с вълнени чорапи. Приветливо ни посрещна и създаде атмосфера на откровеност. Разпита ме за работата и семейството ми и след това заговори за вестника: „Искам да създам страница с широка културна осведоменост, да се чете от болни и здрави. В нея да намерят онова, което ги интересува — литература, кино, изложби, концерти, забавно четиво. . . Широк диапазон от теми и проблеми. Трябват ми сътрудници от всички области на изкуството.“ След като говори за работата в редакцията, показва ни преведени от него стихотворения от Ал. Блок. Зачете „Русия“. Никога не бях чул по-издържано и художествено рециптиране на стихове. Хрелков четеше с дълбоко вживяване в текста. „Блок е мъчен за превеждане — каза той. — У него има такива сложни езикови и поетични инверсии, които трудно се поддават на превод.“ „Защо се придържате строго текстуално, предайте смисъла им“ — го прекъснах аз. „Защото няма да има изкуство, няма да се запази поетовата самобитност. По-лесно е да напишеш стихотворение, отколкото да преведеш класическа творба. У Блок има изумителна мисъл и музикална тоналност, не я ли доловиш и отразиш, нищо не си направил. Необходимо е не само да познаваш езика, но да имаш нещо, което не се поддава на категоризация.“ Засегнал темата за преводаческото майсторство, Хрелков сподели с нас мъката си по превода на „Евгений Онегин“. „Много пъти зарязвах Пушкин, отчаян, че не мога да предам тъкостта на езиковото му изящество. Само любовта ми към големия руски класик и ангажиментът, който поех, да не се изложат пред приятели, ме караше да продължа“ — допълни той. Показва ни няколко редакции на поемата с безбройно много бележки и поправки. Личеше упоритата и мъчителна работа над текста. Прочете някои откъси от новото издание на „Евгений Онегин“ (първото излиза през 1937 г.) и все беше недоволен от постигнатото. Н. Хрелков можеше да работи безкрайно дълго върху една и съща творба. Имаше остро критично чувство за отговорност.

Н. Хрелков стана културен редактор от 7-и брой на вестника 1946 и до закриването му, края на декември 1949, бе на своя обществен и писателски пост. Тази негова дейност се изпуща от литературните критици. А тя е много важна и съществена. Тя освежи поета, вдъхна му сили и увереност. И, струва ми се, че никога през живота си той не е работил така упорито и про-

дължително както тогава. Сега той беше неуморим. Пишеше стихове, разкази, репортажи, фейлетони, есета, хумор, епиграми, афоризми и пр., неизвестни на широкия читател. Няма политическо събитие, станало през 1946—1949 г., което да не е намерило отражение в обширното му литературно творчество. През тези години той помести редица уводни статии и по някои проблеми на естетиката и литературата. Интересни по постройка и съдържание са статиите му за Хр. Ботев, Ив. Вазов, Ел. Пелин, Г. Милев. Хрелков разглежда марксистически тяхното поетично дело, като преди всичко се спира на обществената им роля, дейността им като писатели-граждани и народни синове, набляга на народностния характер на тяхното творчество и мястото им в развитието по българската литература. В популярна форма Хрелков разкри свои мисли и чувства, свои разбирания по редица актуални въпроси от областта на художественото слово. Той написа статии и за видни политически дейци като Ленин, Г. Димитров, В. Коларов. За разлика от литературните му статии тук езикът е приповдигнат, за да се предаде тяхното интернационално значение. „За такива личности с мирово име трябва да се пише с по-силни думи“, казваше той и сочеше статията си за Ленин, която завършва така: „Неговото дело не може да се нарече гигантско. Той не може да бъде сравнен и с Прометей дори. Той е несоравним!“ Поетът-комунист бе намерил най-силните слова от своя речник да предаде величieto на образа. В този дух са написани статиите му за Първи май, Девети септември, Октомврийската революция. Обикновено Хрелков пишеше две статии за победния ден на труда: „Преди Първи май“ и „След Първи май“. В първата той засягаше интернационалната роля на празника, а във втората се обръщаше към българската работническа класа да повиши трудовите си дела. Възторжени статии Н. Хрелков посвети на партийни конгреси, политически избори, на българо-съветската дружба. Правеше впечатление, че Хрелков внимателно следи събитията, чете цялата наша преса, получава чужди издания и има безпогрешно становище за събитията в света. Той обичаше да говори на политически теми, интересуваше се живо за всичко онова, което става у нас и в чужбина. Статията си „Паралели“ той завършва с думите: „Отива си една епоха на огнен бой за свободата и настъпи друга — на огнен труд за преустройство на нашия живот“. Поместените статии във вестника „Борба с туберкулозата“ (а те са повече от 60) имат разнообразно съдържание и тематика. В края на всяка година Хрелков правеше преглед на културните и политически събития и пишеше по-дълги уводни статии, като „Годината 1946“, „Годината 1947“ и пр. Една от тях той завършва с думите: „Ние мислим: да се воюва за мир това значи, че имаме върховен израз на културни човешки права.“

През време на четиригодишното редактиране на вестника Н. Хрелков написа сравнително малко стихотворения. Неговото внимание бе насочено към публицистиката и хумора. И все пак заслужават внимание стихотворенията „Куклена комедия“, „39 градуса“, „Пред труд и бой“, „Хроника за моята република“ (под това заглавие възнамеряваше да напише цял цикъл, но все отлагаше). В лиричното си стихотворение „От болничното легло“ покрай обществено-политическия елемент поетът засяга и дългогодишната си болест, това, което никъде в останалото си творчество не говори. Лириката го предразполага към по-сърдечни изповеди: „Вечерен час и ясен сън. Вечерната температура — нахлува музика отвън на никакви талази бурни...“ „Хрелков бе замислил да напише „Септемврийски дневник“. В поетична форма да предаде борбата на народа против фашизма и промените, настъпили след победата. От така замислената творба той успя да отпечата разказа „Сният на Тодор Попов до село Боровци“ и фейлетона „Принос към конституцията“.

Н. Хрелков завеждаше рубриката „Неотразимото“ (където помести над 40 есета, хумористични стихотворения и афоризми) и „Хумор и анекдоти“. Така във всеки брой на вестника той печаташе уводна статия, стихотворение (или разказ) и неизменния си хумор. Много негови произведения са помествани без подпис. Той изпълваше половината от културната страница на вестника. Една наистина неуморна дейност, която хвърля обилна светлина върху последните години от живота му. Авторът на „Средношен конгрес“ имаше широки интереси към всички литературни видове, умееше да долови като опитен публицист най-важното на деня и да го отрази в разнообразното си по жанрове и тематика творчество. Същевременно той редактираше печатните издания на „Съюз за борба с туберкулозата“.

Като добър организатор Н. Хрелков бе събрал широк актив от сътрудници — Л. Стоянов, Мл. Исаев, Дора Габе, Гьончо Белев, Добри Жотев, В. Геновска и др. Негови първи помощници бяха Бойка Вапцарова, заместник-редактор, Никола Шивачев и Д. Шойлев, уредници на вестника. Неговата квартира в Горна Бана като магнит привличаше млади поети, журналисти, литературни работници, художници. Хрелков определяше кой какво да пише, от кой какъв материал да се вземе. Той даваше линията на всеки брой. А това изискваше немалко напрежение. Ако даден материал не постъпваше на време в редакцията, той сам се наемаше да го напише. Хрелков създаде една наистина културна страница, редактирана с рядко умение, добре оформена в идейно и художествено отношение. Поетът ѝ всади хрелковски дух. Той беше душата на редакцията. Хрелков четеше всички материали. А в редакцията постъпваха много ръкописи. И тези, които отделяше за печат, старателно редактираше. Беше педант към езика и не допускаше стилисти граповини. Хрелков имаше тънък усет към родната реч, познаваше като филолог нейното речниково и стилистично богатство, а като поет ценеше нейната мелодичност и звукова сила. Много пъти той говореше за красотата и разнообразието на родната реч и съветваше да се учим от езика на народа и неговия фолклор. От провинцията се получаваха много стихотворения, написани най-често от болни. Хрелков търпеливо и внимателно ги четеше и когато забележеше, че има „зрънце от изкуство“, се заемаше да ги поправя. Много труд положи той да публикува творби на неизвестни автори, да окрили болни като него. „Това за тях е по-силно от калциевата инжекция“ — се шегуваше той.

Когато го наблюдавах с какво старание редактира чужди творби, с каква радост и жажда за творчество урежда културната страница на вестника, съм си мислил — какви ли творчески сили биха избликли у него, ако му се предостави да редактира „Литературен фронт“ например? Това би го възродило, пробудило неподозирани сили за творчески дела, би продължило живота му. Той сам казваше, за да забрави онова, за което не искаше да си спомня (болестта си), трябва да чете и пише. Свои стари и нови произведения Хрелков десетки пъти преработваше, комбинираше, променяше, съкращаваше — дълъг и ненужен за някой друг писател процес, — но за него това беше жизнена необходимост: да заангажира мисълта си с нещо друго, да държи волята и мисълта си винаги под напрежение, под „обстрел“, както се изразяваше. Не съм го заварвал отпуснат на бюрото или леглото, предал се на болестта. Не, той винаги беше възбуден, активен, действителен, нападателен. Все нещо пишеше или четеше.

Тежко е да си прикован на легло и затворен в стая, да не можеш да отидеш при хората, а да чакаш те да дойдат при теб, да гледаш живота през прозорец. Затова се радваше на всяко посещение. У него имаше някаква страшна жажда да общува, да има около него хора, противно на наставленията и нарежданията на лекарите. В това отношение той беше неумолим и никой не можеше да промени начина му на живот. Обикновено неизлечимо болните са зли, егоисти, себични. Хрелков обичаше хората, търсеше близостта им не от чувство на самотност и развлечение. Тя сякаш влизаше в състава на неговото съществуване. Без хора той не можеше. Чрез тях той общуваше с живота, с обществените борби. И така се чувствуваше пълноценен гражданин, приобщен към големите вълнения на времето. А това създаваше у него самочувствие. Безкомпромисен, откровен, чужди му бяха високомерието и надменността, живееше в света на духовното. С прости другарски отношения Хрелков имаше прозорливостта да долавя намеренията и интимната мисъл на събеседника си. И когато забележи преднамереност, ставаше недостъпен, затваряше се в себе си. На сърдечното съчувствие и топлота поетът отвърждаше с отзивчивост и тогава без задръжки раздаваше себе си. Романтик по природа, чужд на практицизма беше Н. Хрелков. Който не е общувал с него, той не знае колко осведомен беше той по всички политически въпроси, които научаваше не само от печата и радиото. У него имаше вродена способност по свои пътища да се добере до изводи, които убедително разкриваше пред събеседника си. Със здравата си мисъл, богата култура, политическа осведоменост той успяваше да въздейства върху хората около себе си. Заради това Хрелков беше търсен и посещаван. И когато го питахме, не го ли уморяват тези гости, той казваше, че това му е необходимо като „въздуха и хляба“. Разбира се, понякога с прояви на едностранчивост той не успяваше да задоволи приятелите си. Но и когато грешеше, беше искрен и непринуден. У него имаше широка

амплитуда от настроения — ту шеговит, остроумен, благ, ту остър и саркастичен. Лесно се възпламеняваше, внезапно се появяваха неочаквани импулси.

Някои път сме били принуждавани да чакаме отвън, защото стаята му е пълна с гости. А той се смееше, че пред вратата му като в магазин има „опашка“. Веднъж заварихме в стаята му селяни от кооперативната ферма, която той беше основал в Горна Баня. Хрелков говореше по стопански въпроси. Ние почакахме, докато селяните си отидат и поетът ни посрещна с думите: „Прозаични дела, а? В нашето общество трябва да има не само хубави книги и вестници, но и месо, мляко. Всичко да има в изобилие. Това е социализъм.“ В бележника съм записал редица негови изказвания по въпроса за животновъдната ферма, която му отнемаше сили и време. Той страдеше и от сърце. През онези години мъчно се намираха лекарства. Д. Шойлев, наречен от Хрелков „велик комбинатор“, по незнания пътища му намираше кардиазол. Поетът умира и от сърце. Тъкмо заради това трябваше да не се вълнува и граничи посещенията на гости. На тази почва между нас възникваха противоречия. А той за нас беше приятел и другар, беше един вид старейшина в нашия малък колектив. Така отблизо опознах поета и човека Хрелков. Сътрудниците на вестника получаваха минимален хонорар, но ние не за пари бяхме отишли там, а да бъдем близо до Хрелков. У нас имаше ентузиазъм, желание да създадем хубав вестник, да задоволим интересите на читателите.

Н. Хрелков мъчно пишеше. Отначало нахвърляше първата редакция на произведението и след това върху нея започваше тежка и упорита работа, която понякога изсушава първоначалния трепет вълнение. Той искаше всяка дума да бъде на мястото си и се стремеше да постигне правилен, ясен речниково-синтактичен израз, за да няма никакво недоумение и съмнение у читателя. Затова Хрелков работеше бавно, съсредоточено, с голяма отговорност към литературата. Виждал съм няколко редакции на „Среднощен конгрес“, на стихотворения и статии. С какво търпение и високо съзнание поетът се отнасяше към ръкописите си и не пускаше нищо под печат, ако над него не е бял много безсънни нощи. Той дори продължаваше да работи върху отпечатани творби. Това говори за високо поетично, етично и гражданско съзнание, за уважение към читателя и прецизност, каквато малцина наши съвременни писатели имат. И не само художествените си произведения така обработваше, но и поместените във вестника публикационни материали. Спомням си, в началото на месец април 1948, започна да пише статия за Първи май. И цял месец я работи. Тя премина през много варианти и от първоначалния ѝ текст нищо не остана. Авторът внасяше все нови и нови поправки. Дори когато бе отпечатана (бр. 10, 1948), той продължи езиковите си занимания над нея. Хуморът повече му се удаваше и по-лесно пишеше афоризми, епиграми, басни и анекдоти.

Едър, висок, малко приведен с широките си рамене, той носеше в сърцето си голяма мъка. Мисълта, че е болен, го бе направила философски примерен. Той не говореше за болестта си и не обичаше да го питат за нея. Сякаш тя не съществуваше. А тя все пак присъствуваше и в стаята му и навред го придружаваше. Спомням си веднъж следобяд излязохме да се „поразстъпчем“. С нас беше Д. Шойлев. Хрелков бе в добро настроение. Говореше за младите поети, осъждаше критиката, която не им помага, не ги ръководи. Унесени в разговор, седнахме на близка пейка. Но отведнъж лицето му потъмня. Той замълча и се върнахме в квартирата му. Причината за тази бърза промяна бе внезапно появилият се вятър, който му напомни за нещо и той стана мрачен. Когато влязохме в стаята, поетът легна, хрипливата суха кашлица се обади и дишането му стана тежко и мъчително. След това отново заговори, но гласът му бе загубил предишната си звучност. А Хрелков имаше изумително мек тембър, на който биха завидели мнозина актьори.

Поетът обичаше да разказва за „ходенето си по мъките“ в чужбина, с какви хора се срещал в Австрия, Франция, Югославия (известен под името Крум Тимофеев). В Париж се видял с Ромен Ролан. Говореше за Лувър и Бастилията. Много искал да отиде в Москва. Тези спомени бяха мигове на отмора, връщаше назад в младостта. В такива моменти съм го наблюдавал как блестяха светлите му очи. Цялото му лице се озаряваше от някаква вътрешна светлина. Тригодишното емигрантство бе оставило незаличими следи и когато Хрелков разказваше за него, преживяваше нещо много вълнуващо и дълбоко, макар че и зад границата грижата за насъщния хляб не го е напускала.

Върнал се към близки и далечни времена, Н. Хрелков с възхищение говореше за Гео Милев и Хр. Ясенов. Приятелството му с Г. Милев започва от 1919 г., когато сътрудничи във „Везни“ и по-късно в „Пламък“. С Ясенов го свързва сътрудничеството в „Червен смях“. Той се възхищаваше от тях не само като поети и борци против фашизма, но и като приятели, с които е делил и радости и скърби. Наричаше ги „светли умове“, поети с „топли сърца“, „хора на подвиг и революцията“. Намираще поемата „Септември“ като връхна точка на революционната ни поезия. От нея се учил за написването на „Среднощен конгрес“. Хрелков се възмущаваше от някои критици, които отричаха социалистическия реализъм на това „забележително произведение“. „Ако то не е такова, тогава кое ще бъде?“ — питаше с огорчение. Той изказа съжаление, че Г. Милев не можа да завърши поемата „Ден на гнева“, която, според него, е по-хубава от „Септември“. Н. Хрелков с насмешка говореше за първите си символистични стихове, дошли по пътя на декадентско подражание. „Събитията бяха жестоки, смляха ни като във воденица и ни върнаха при народа“ — признаваше той. Много харесваше хумористичните стихове на Ясенов, сочеше ги като едни от най-хубавите политически сатири у нас и смяташе, че поетът успешно би работил и в останалите хумористични жанрове. Хрелков с уважение си спомняше за Г. Бакалов. Намираще, че по-голям критик и доброжелател на младите не сме имали от редактора на „Нов път“ и „Звезда“.

Николай Хрелков беше духовит, надарен с жива, находчива мисъл. Той се възхищаваше от творби на други писатели, рядко говореше за себе си. Беше пословично скромен. Когато неизбежно се налагаше да спомене нещо за своето творчество, се стесняваше. Лицето му придобиваше такова изражение, което сякаш казваше: „Моля ви, недейте се занимава с мен“. Намираще, че стиховете на Хр. Смирненски и Н. Вапцаров дават облика на съвременната ни лирика. Хрелков харесваше творбите на Мл. Исаев, Г. Белев, Ламар, М. Марчевски. Твърдеше, че младата смяна поети настъпва много бодро и внася нещо ново в лириката ни. Говореше, че след Девети септември писателите имат блестящи условия за развитие. „Защо не съм по-млад и здрав, да видиш каква работа ще хвърля“ — с тъга добавяше той. Мечтаеше да напише роман за Антонивановци, но не можеше да посети техните места.

Поетът се надсмиваше на своя произход. Споменаваеше за дядовците си от Копривщица — хайдутни и борци за народни правдини, известни с широките си гърди (хрелести, оттам идвал и прякорът), за роднинството си с Любен Каравелов. Но не парадирал с това. При хубаво настроение Хрелков разказваше духовито, но като възпитан и изискан човек винаги знаеше мярката. Когато дишането му ставаше мъчително, настроението му се променяше, поетът ставаше тъжен, лицето му придобиваше пепеляв цвят. Тогава ние разбирахме, че трябва да го оставим на спокойствие. Угнетени излизахме от стаята му и болката по тежкото му състояние вървеше с нас.

На 20 април 1947 г. Радио София уреди литературна вечер, посветена на Н. Хрелков. Той бе радостно възбуден, смутен от вълнение. Понякога той пътуваше с културната бригада „Република“ по строителни обекти. Тези „контакти с трудовите хора“, както той се изразяваше, бяха вредни за здравето му, но полезни за духа му. От провинцията той се връщаше с повишено чувство за работа. Разказваше ни весели случки, станали с Ал. Балабанов. Хрелков искаше да смени името на вестника, но Съюзът „Борба с туберкулозата“ не позволи това. „Като четеш вестник с такова заглавие, хората те мислят за болен и не смеят да се ръкуват с теб“ — казваше той и ние напълно го подкрепяхме. Бяхме убедени, че вестник със стохиляден тираж трябва да има по-жизнерадостно име.

Заплата на Н. Хрелков като редактор беше недостатъчна за издръжката му. За да му помогнем, предложихме му да състави календар за 1949 г. Отначало той отказваше, но след упорито настояване се съгласи. Този път той бързо приготви материала. За образец взе Петко Славейковите „Смешен календар“ и „Нова мода календар“. И това беше правилно. Изхождайки от партийни позиции, той целеше да осмее победената реакция в страната, която прави усилия да си възвърне предишното господство. Това личи от заглавието: „Календар Червеният звънар: за борба с болестите и туберкулозата и нейните причинители: кулаците и техните крепители: предателите и на предателите приятелите“. За да осъществи основния си замисъл, поетът помести стихотворения от Хр. Смирненски („Съветска Русия“), Н. Вапцаров („Пролет“), фей-

летон от Никман и пр. Но цялото календарче е изпълнено с негови произведения (с псевдоними Виден Видов, Мартин Нов, д-р Ем. Възможно). Интересно композирана е поемата „Петилетна драма“, с действащи лица: бедняк, кулак, средняк, работници и селяни. Всяка част започва със стиховете „1949. Дойде първо действие на първа петилетка“, „1950. Дойде година втора на първа петилетка“ и т. н. В стихотворението „Туберкулозата“ поетът говори за политическа болест, която се лекува „с труд и борба с капитализма“. Тези творби са наситени с богата политическа идейност и направиха впечатление на читателите. Те изиграха положителна роля през онези години. Но намериха се хора, които оспорваха тяхното съдържание. „Какви са тия червени звънари, те са за капиталистическото общество“, казваха те. Хрелков посрещна тези упреци с възмущение: „Далеч сме от социализма. Сега започва борбата за неговото осъществяване“. Накрая на календара Н. Хрелков помести „Съновник“, „Хороскоп“ и „Зодияци“, с които критикува онези, които вярват в свръхчудеса, а не виждат могъщата сила на народа. Ето някои сънотълкувания: „Ако сънуваш бомба атомна — мисълта ти е гламава“, „Ако сънуваш светкавица — тригодишна ще бъде петилетката“, „Ако сънуваш, че глутници вят — с кулаци ще си чистиш сметката“ и др. Малцина знаят, че Н. Хрелков е автор на „Календар червеният звънар“ (на корицата той е посочен като редактор). С него той се налага като страстен певец на революцията, убеден борец за ново общество. Последователен марксист, поет на работническата класа, при онези големи политически събития, Николай Хрелков стоеше непоколебимо на партийни позиции. Той остро реагираше на неправдата, беше твърд войник на истината, възхищаваше се от строителите на социализма, които трябва да бъдат герои и в литературата. Затова той често говореше. Като редактор беше принципиален и безупречен. Статиите му и днес биха били интересни и поучителни за младите. През 1949 г. вестникът спря да излиза. Колективът му от уредници и сътрудници се разпиля. Н. Хрелков се почувствува изоставен, спадна напрежението, творческият импулс бе заменен с отпускане, което се отрази губелно върху здравето му. Разбира се, при него продължаваха да идват приятели, но липсваше му творческата атмосфера, хората, които непосредствено бяха около него, които се грижеха за едно общо дело. Краят настъпи твърде бързо, на 20 август, 1950 г., незавършил и 56-годишна възраст. Жълтата гостенка, за която той не искаше да говори, но която дълги години го държеше здраво в студените си обятия, прекъсна нишката на живота му. А той искаше да живее, да среща хората и напише нови творби.

Срещите ми с Николай Хрелков бяха приятни, изпълнени с вълнение, радост, но и напрежение. Трябва да знаеш как да се държиш пред поета, какво да кажеш, как да го кажеш. Като никой друг той следеше израза на лицето и по него долавяше душевното разположение на своя събеседник. От Горна Баня съм се връщал претоварен от впечатления. Бил съм при поет и гражданин, от когото можеш да научиш много, да се срещнеш с неговата свежа, колоритна и логична мисъл. А той умееше да обобщава политически и културни събития, да дава правилна преценка и прави точни изводи, умееше да предаде своите убеждения убедително и непосредствено на хората около себе си. Навършват се 75 години от неговото рождение и нека тежи спомена бъдат нашата дълбока признателност към поета.